

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Sjaak Koenis
De januskop van de democratie. Over de bronnen van boosheid in de politiek

Van Genneep | 2016 | 197 pp. |
€ 19,90 | ISBN 9789461644411

Martha Nussbaum
Woede en vergeving. Wrok, ruimhartigheid, gerechtigheid

Ambo|Anthos | 2016 | 359 pp.
| € 29,99 | ISBN 9789026329470

Verder dan de woede

door *Coen Wessel*

De auteur is predikant van de Protestantse Gemeente Hoofddorp.

Tijdens de afgelopen verkiezingscampagne is uitgebreid gediscussieerd over het gelijk of het ongelijk van de 'boze burger'. Boze pvv-stemmers kwamen uitgebreid aan het woord in talkshows. Ik heb echter geen televisieprogramma gezien waarin woede zelf gethematiseerd werd. Waarom uiten zoveel kiezers zich nu eigenlijk juist met de emotie woede? Woede uiten lijkt een vanzelfsprekendheid, maar dat is het niet. Woede is een lastige emotie, en vaak destructief. Is het überhaupt wel fatsoenlijk om die emotie zo te etaleren? En hoe moeten politici omgaan met de woede die op hen afkomt?

Woede heeft lang in weinig aanzien gestaan. De *Ilias*, het Griekse epos over de belegering van Troje, heeft als belangrijkste

onderwerp de wrokkige woede van Achilles. Achilles kan niet verkroppen dat zijn legeraanvoerder een slavin van hem afpakt. Griekse kinderen leerden lezen en schrijven met dit epos en kregen zo ingegoten hoe negatief woede werkt. Ook in andere geschriften uit de klassieke oudheid (Aristoteles, Seneca) wordt woede voornamelijk als een destructieve kracht gezien.

In het christendom geldt de woede als één van de zeven hoofdzonden. De apostel Paulus waarschuwt in zijn brieven bij herhaling tegen de woede. Een andere apostel, Jacobus, geeft het volgende advies: wordt niet onmiddellijk kwaad (Jacobus 1:20), probeer je woede te vertragen. Jezus zelf stelt dat woedende mensen voor de rechter gesleept moeten worden (Mattheüs 5:21-22).

Deze opvattingen hebben de Europese beschaving diepgaand beïnvloed. De socioloog Norbert Elias ziet in de Europese geschiedenis een gestage afname van het geweld, onder andere omdat het ontsteken in woede als onbeschaafd ging gelden.

* * *

dat hij om zich heen ziet. Volgens Ter Braak leidt de democratie zelf tot ressentiment en woede. De democratie gaat immers van de gelijkheid van alle mensen uit, terwijl iedereen ziet dat mensen niet gelijk zijn. Elk land wordt uiteindelijk door een kleine groep mensen bestuurd en gevormd. De frictie die dat oplevert leidt tot een voortdurend ressentiment. Op zich is dat een gegeven, maar dit ressentiment kan tot ontwrichtende erupties leiden in een tijd dat elites falen in hun leidinggevende taak.

Koenis past dit denkmodel op onze tijd toe. Onze samenleving is nog meer egalitair. Iedereen heeft de kans om geleerd, rijk of beroemd te worden, maar de meeste mensen slagen daar niet in en dat levert woede op. Nu de grote politieke partijen de laatste jaren gefaald hebben om goed te reageren op maatschappelijke problemen – allemaal zwommen ze in de fuik van individualisering, internationalisering en liberalisering – komt het altijd aanwezige ressentiment naar buiten.

Die woede heeft twee gezichten, net als de Romeinse god Janus. De woede kan destructief werken, zoals bij Wilders, maar de woede kan ook een creatieve kracht zijn en leiden tot nieuwe democratische formaties. Opkomende groepen burgers – geslaagde jongens uit nieuwe bedrijven bij Forum voor Democratie, hoogopgeleide allochtonen bij DENK – ruiken hun kans in een tijd dat oudere partijen met hun mond vol tanden staan. Ze doen zelf een gooi naar de macht. De woede van de burger leidt ook tot mondigheid en emancipatie en versterkt zo de democratie.

* * *

De filosofe Martha Nussbaum kijkt veel kritischer naar de woede. In haar jongste

boek, *Woede en vergeving*, vraagt ze zich af waarom de woede zo weinig overdacht wordt en waarom mensen hier zo weinig tot verandering worden aangezet. ‘Waarom denken we doorgaans dat we ons hard in moeten spannen voor onze gezondheid en studie en conditie, en waarom denken we dat niet ten aanzien van de woede?’ (p. 287). Als belangrijkste oorzaak ziet ze de heersende mening dat woede goed, krachtig en mannelijk is. Woede wordt getolereerd en zelfs aangemoedigd. Haar boek is bedoeld als een eerste stap in een cultuuromslag. Openlijke woede moet net als in de oudheid als een teken van zwakheid worden gezien.

In de filosofische traditie waarop Nussbaum reflecteert is woede verbonden met een drang naar vergelding. Woede impliceert het verlangen dat het de veroorzaker van de woede slecht vergaat. Zo kun je genoegdoening krijgen voor het leed dat jou is aangedaan. Nussbaum stelt hierbij de volgende simpele vraag: klopt dit wel? Welk voordeel heb je erbij als het een ander slecht vergaat? En ze concludeert: geen enkel. Aan het idee van vergelding ligt misschien een oeroud idee ten grondslag over een ‘kosmisch evenwicht’ dat hersteld moet worden, maar dat is weinig rationeel. Met vergelding herstel je niets. Het is een ‘magische vervangingsfantasie’ (p. 40). In plaats daarvan moet je je richten op een toekomst. Voorbeeldig ziet ze dat in de beroemde toespraak ‘I have a dream’ van Martin Luther King. In deze toespraak is er aanvankelijk woede over het onrecht dat de Amerikaanse zwarte bevolking aangedaan wordt. Er zijn ook heel duidelijk schulddigen: de blanke Amerikanen. Maar King zet zijn woede om in een visioen waarbij iedereen kan winnen; zwart en blank gaan hand in hand verder. Dit pro-

ces waarbij de woede wordt omgezet in positieve, toekomstgerichte projecten noemt Nussbaum met een aan het platonisme ontleende term ‘transitie’.

Het belangrijke van het boek van Nussbaum is dat ze een civilisatorisch project wil starten dat zowel persoonlijke als institutionele veranderingen beoogt. Innerlijke verandering van mensen en institutionele transformatie gaan daarbij hand in hand. De ‘boze burger’ is in deze gedachtegang niet alleen een politiek probleem, maar heeft direct te maken met hoe onze hele cultuur met woede omgaat. Het is opvallend dat ze de Bijbelse en antieke bronnen van onze cultuur daarbij niet als iets uit het verleden opvat, maar dat ze juist daaruit put voor de culturele vernieuwing die ze bepleit.

Martha Nussbaum ziet eigenlijk maar één positief aspect aan woede: woede kan de signaalfunctie hebben dat er iets niet goed gaat in de relatie. Dat lijkt me een goede manier voor politici om naar de woede van groepen kiezers te kijken. Het is een signaal dat er iets misgaat in de relatie tussen de politiek en groepen burgers. Het antwoord daarop kan niet zijn dat politici de retoriek

van de woede overnemen. Dus inderdaad niet ‘pleur op’ roepen (Rutte), of ‘doe normaal’ (vvd-campagneleus), of ook Marokkanen gaan uitschelden (diverse PvdA-politici). Ook een politiek van de woede met steeds weer verdachtmakingen aan het adres van vluchtelingen en moslims is een doodlopende weg. Dat alles bevestigt en vergroot de maatschappelijke woede, lost niets op en roept tegenwoede op. Een antwoord kan wel zijn te proberen iets te doen aan de onderliggende problemen: veiligheid tegen terreur vergroten, Europese grenzen bewaken, de eigen Nederlandse en Europese identiteit beter vormgeven en vruchtbaar maken, zorgen voor voldoende goedkope woningen, bescherming op de arbeidsmarkt bieden, bouwen aan een reëel Europees huis.

In hun beoordeling van de woede verschillen Nussbaum en Koenis, maar allebei zijn ze niet bang om de woede tegemoet te treden. Koenis zegt: maak iets moois van je woede. Nussbaum zegt: overwin je woede voor iets beters. Beiden proberen mensen los te maken uit hun heimwee naar de tijd van vóór hun boosheid en hen te oriënteren op toekomstgerichte projecten.